

Doc. dr. Algis Kasperavičius

Modernios Lietuvos valstybės kūrimo ir jos raidos (1918-1940 m.) šiuolaikinė lietuviška istoriografija

Šių metų pavasarį Lietuvos sisteminės massmedijos džiaugsmingai kartojo ir komentavo vieno aukšto valdininko – Lietuvos Banko valdybos pirmininko – žodžius, kad per keletą paskutinių šimtmečių lietuviai niekada neturėjo tokios gerovės kaip pastaraisiais metais. Šis palyginimas yra pritemptas, keistas, netgi absurdiškas. Tačiau turėtų pagrindą panašus vertinimas, liečiantis tik XX amž. ir XXI amž. pradžios laikotarpio lietuvių istorijos mokslo padėtį. Palyginus šiuolaikinius publikuotus istorikų veikalus, jų kiekybę ir kokybę su nepriklausomos Lietuvos ir priklausomybės TSRS laikmečių publikacijomis, pasiekimai yra tiesiog stebėtini. Ypatingai periodo nuo 2000-ųjų metų. Istorikų dėmesio centre yra ir Lietuvos valstybingumo kūrimas bei Pirmosios Respublikos raida.

Pradžioje turbūt reikėtų aptarti gausias šaltinių publikacijas. Pernai, t. y. 2017 m., buvo išleistas fundamentalus rinkinys įvairių lietuvių organizacijų bei draugijų 1914-1920 m. laikotarpio dokumentų, tiesiogiai ar netiesiogiai siejamų su pastangomis pasiekti Lietuvai autonomiją ar net nepriklausomybę¹. Pirmasis dokumentas – vadinamoji 1914 metų rugpjūčio mėnesį paskelbta „Gintarinė deklaracija“, paskutinis – 1920 m. gegužės 15 d. Lietuvos Respublikos Steigiamojo Seimo deklaracija. Dokumentai – rezoliucijos, deklaracijos, memorialai, atsišaukimai, projektai – buvo sudaryti įvairių lietuvių visuomenės bei politinių grupių ir srovių, taip pat atskirų asmenų ne tik pačioje Lietuvoje, bet taip pat Rusijoje, JAV, Vokietijoje, Šveicarijoje, Švedijoje. Daugiausia vietos rinkinyje užima Lietuvos Tarybos (vėliau – Lietuvos Valstybės Tarybos) posėdžių protokolai. Rinkinio sudarytojai ir plataus žanginio straipsnio autoriai – žinomi istorikai Alfonsas Eidintas ir Raimundas Lopata.

2017 metais pasirodė taip pat leidinys dokumentų, liečiančių Lietuvos santykius su Lenkija nuo Didžiojo karo pabaigos iki generolo L. Želigovskio akcijos imtinai². Leidinio sudarytojai – Lietuvos istorijos instituto mokslininkai Edmundas Gimžauskas ir Artūras Svarauskas. Žymiai anksčiau, dar 2006 m., buvo išspausdintas rinkinys vokiškosios okupacijos Lietuvoje laikotarpio archyvinių dokumentų³. Daugelis jų atspindi pastangas siekti Lietuvos nepriklausomybės tuometinėse sudėtingose ir sunkiose sąlygose. Rinkinio sudarytojas – jau minėtas E. Gimžauskas.

¹ Lietuvos Taryba ir Nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914-1920 metais. Vilnius, 2017, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 815 pslp.

² Lietuvos ir Lenkijos santykiai nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos iki L. Želigovskio Vilniaus užėmimo (1918 lapkritis-1920 spalį). Vilnius, 2017, LII leidykla, 704 pslp.

³ Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915-1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Vilnius, 2006, LII leidykla, 596 pslp.

Archyviniai dokumentai skelbiami ir bendradarbiaujant lietuvių istorikams su kolegomis iš Lenkijos, Rusijos Federacijos, Vokietijos ir JAV. 2013 m. pasirodė leidinys archyvinių dokumentų, liečiančių Lietuvos ir Lenkijos santykius 1938-1940 metais⁴. Sudarytojai – lietuvių istorikas Algimantas Kasparavičius ir lenkų istorikas Paweł Libera. Deja, nepavyko įgyvendinti pradinio susitarimo padaryti leidinį dvikalbiu. Tad lenkiški dokumentai, pateikiami tik išversti į lietuvių kalbą, o lietuviški – tik originale. Tad šis, bendrai dviejų valstybių istorikų sudarytas, leidinys, deja, praktiškai bus mažai naudingas lenkų tyrinėtojams.

Kitas, reikšmingesnis, tarptautinio istorikų bendradarbiavimo rezultatas – stambus dviejų tomų leidinys – archyvinių dokumentų apie tarpvalstybinius TSRS ir Lietuvos Respublikos santykius, ligi jos aneksijos 1940 m. vasarą, ir Lietuvos klausimą TSRS bei kitų didžiųjų valstybių politikoje Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu, ligi 1945 metų rugsėjo⁵. Lietuviški dokumentai leidinyje pateikiami originalūs ir išversti į rusų kalbą, toks pat principas taikomas negausiems tekstams Vakarų kalbomis, o sovietiniai – tik originale, t. y. rusiškai.

Būtina paminėti specifinį skirtingų šalių bendradarbiavimo atvejį. Lietuvių kilmės JAV istorikas, buvęs Indianos valstijos universiteto profesorius Tomas Remeikis (g. 1934, miręs 2013), bendradarbiaudamas su Lietuvos Respublikos Užsienio reikalų ministerija ir Lietuvos archyvų departamentu bei jų remiamas, sudarė ir redagavo 4 tomų archyvinių dokumentų leidinį. Tai – Lietuvos užsienio politikos dokumentai, kurių visi keturi tomai buvo išleisti Vilniuje 2007-2012 metais.

Vertas dėmesio ir rinkinys dokumentų, atspindinčių tarpukario nepriklausomos Lietuvos santykius su Latvija bei Estija. Leidinio sudarytojas – Vilniaus universiteto istorikas Zenonas Butkus⁶.

Lietuvos istorijos institute vykdomas labai reikšmingas ir solidus šaltinių leidybos projektas – visuomenės veikėjo, įžymaus teisininko, Kauno universiteto rektoriaus Mykolo Rōmerio (Michała Rōmera) dienoraščių publikavimas lietuviškai, išvertus iš lenkiško originalo. Šiam projektui tiesiogiai vadovauja, įvadinis straipsnius ir komentarus atskiriems leidinio tomams rašo dabartinis Instituto direktorius dr. Rimantas Miknys. Pirmas leidinio tomas – dienoraščiai laikotarpio nuo 1918 m. birželio iki 1919 m. birželio buvo išspausdintas 2007 metais.

Reikia taip pat pažymėti, kad Lietuvos istorijos instituto mokslininkai paruošė, o jo leidykla išleido visą eilę memuarinio pobūdžio knygų, kurių autoriai nebuvo pirmaeilės politinio bei

⁴ Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938-1940 metais. Dokumentų rinkinys. Vilnius, 2013, LII leidykla, 624 pslp.

⁵ СССР и Литва в годы Второй мировой войны (сборник документов), т. I, Vilnius, 2006, LII leidykla, 776 pslp.; т. II, Vilnius, 2012, LII leidykla, 951 pslp.

⁶ Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918-1940. Dokumentų rinkinys. Vilnius, 2009, LII leidykla, 892 pslp.

kultūrinio gyvenimo asmenybės, bet dienoraščiuose arba atsiminimuose, neišvengdami subjektyvumo, perteikė nepriklausomos Lietuvos kūrimosi ir tolesnio jos gyvenimo daugelį charakteringų bruožų, galima sakyti net „epochos dvasią“. Išleista jau ne tik lietuvių, bet ir kitų tautybių asmenų atsiminimų⁷.

Pereinant prie apibendrinančių sintetinių leidinių ir atskirų monografijų, pirmiausia tektų atkreipti dėmesį į daugiatomės „Lietuvos istorijos“ X-ąjį tomą (Nepriklausomybė 1918-1940) iš dviejų knygų, kurių bendra apimtis – 1274 puslapiai. Pirmoji X tomo knyga išleista 2013, antroji – 2015 metais. Atsakinguoju redaktoriumi ir vienu iš teksto autorių buvo žinomas istorikas Česlovas Laurinavičius. Dauguma autorių – Lietuvos istorijos instituto mokslininkai, po vieną iš Vilniaus, Klaipėdos bei Kauno universitetų ir vienas (Joachim Tauber) iš Vokietijos. Didžiausias, Lietuvos istorijai skirtas, XII tomų leidybos projektas jau beveik realizuotas pirmiausia dėka minėto instituto vadovų ir mokslinių bendradarbių pastangų.

Grįžtant prie X tomo pagrindinio objekto – Pirmosios Lietuvos Respublikos, manau, kad jos vaizdas ir pasiekimai pateikti bei įvertinti gana kritiškai. Tai atitinka vadinamąją revizionistinę tarpukario Lietuvos istorijos sampratą, kurią išskėlė būtent Č. Laurinavičius, o labiausiai žinomas jo pasekėjas – Algimantas Kasparavičius. Abu jie yra žinomi to laikotarpio Lietuvos užsienio politikos problemų specialistai, bet kritiškai vertina ir jos vidaus gyvenimą. Tačiau šis jų požiūris nesietinas su išskaičiavimu įtikti dabartinės Lietuvos „elitui“.

Objektyviai, be išsakinijusių stereotipų kartojimo, nagrinėja lietuvių tautinio judėjimo ir nepriklausomos Lietuvos kovą dėl Vilniaus Istorijos instituto mokslininkai Dangiras Mačiulis ir Darius Staliūnas, kuris daugiausia tyrinėjo XIX amž. Lietuvos praeitį monografijoje, išleistoje 2015 metais⁸. Tais pat metais ji buvo išleista angliškai Herderio Instituto leidyklos Marburge (Vokietijoje), pavadinimu „Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question, 1883-1940“.

Socialines ir ekonomines tarpukario Lietuvos problemas daugiausia tyrinėjo taip pat Istorijos instituto mokslininkas, keletu kruopščiai parengtų, solidžių monografijų autorius Gediminas Vaskela⁹. Šias problemas nagrinėjo taip pat Lietuvos Mokslų akademijos akademikas, Vilniaus universiteto profesorius, sociologas Zenonas Norkus. Jis žinomas ne tik Lietuvoje dėl savo veikalų ir tiesiog legendinio darbštumo, tiksliau sugebėjimo ypatingai daug ir sistemingai dirbti mokslinį

⁷ A. Szklennik. Dienoraštis. 1915-1918, I knyga. Vilnius, 2017, LII leidykla, 584 pslp.

⁸ D. Mačiulis, D. Staliūnas. Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte (XIX a. pabaiga – 1940 m.). Vilnius, 2015, LII leidykla, 324 pslp.

⁹ G. Vaskela. Žemės reforma Lietuvoje 1919-1940 m.: analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III-IV dešimtmečiais tendencijas. Vilnius, 1998, LII leidykla, 320 pslp.; Lietuva 1939-1940 m.: kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką. Vilnius, 2002, LII leidykla, 264 pslp.; Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919-1940 metais. Vilnius, 2014, LII leidykla, 310 pslp.

darbą. Vienoje iš jo fundamentalių studijų pateikta išsami bei gili tarpukario Lietuvos ir Lietuvos po 1990-ųjų metų politinės bei socialinės-ekonominės raidos lyginamoji analizė¹⁰.

Nepriklausomos tarpukario Lietuvos socialinės raidos įvairūs aspektai nagrinėjami taip pat Vilniaus universiteto istorikų kolektyvinėje monografijoje¹¹. Vieno jos skyriaus sutrumpintas variantas lenkų kalba yra patalpintas Białystoke išeinančiame moksliniame leidinyje¹².

Manau, jog būtina paminėti ir lietuviškos socialdemokratijos ideologijos ir veiklos nepriklausomybės išvakarėse bei jos kūrimo pradžioje fundamentalų tyrinėjimą – didelės apimties monografiją¹³. Jos autorius – žymiausias Lietuvos ir tarptautinės socialdemokratijos judėjimų problemų žinovas Gintaras Mitrulevičius.

Apžvalgoje beveik išimtinai minimi Vilniaus istorikų darbai, nes būtent jie daugiausia nagrinėjo šį Lietuvos istorijos laikotarpį. Tačiau ir kitų miestų aukštųjų mokyklų darbuotojai parašė veikalų, nušviečiančių įvairius 1918-1940 m. Lietuvos gyvenimo aspektus. Specifines problemas tyrinėja Klaipėdos universitete dirbantys istorikai. Juk Klaipėdos krašto, platesne prasme vad. Mažosios Lietuvos, istorinė raida visiškai skyrėsi nuo didžiosios dalies lietuvių gyvenamų žemių raidos. 1918-1940 m. laikotarpį, nors pirmiausia ne tik jį, šiame kontekste tyrinėjo istorikai S. Pocytė, V. Vareikis, H. Vitkus ir kiti. Iš naujausių publikacijų pažymėtina konceptuali Vasiljaus Safronovo monografija¹⁴.

Trumpoje apžvalgoje, tikriausiai, neįmanoma bent paminėti visų istorikų publikacijų, tame tarpe įvairaus mokslinio lygio biografijų, skirtų žymiom XX amž. pirmos pusės Lietuvos politinio gyvenimo asmenybėm.

¹⁰ Z. Norkus. Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai. Kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Vilnius, 2014, leidykla „Aukso žuvis“, 703 pslp.

¹¹ D. Bukelevičiūtė, Z. Butkus, N. Černiauskas, A. Grodis, A. Kasperavičius, G. Polkaitė-Petkevičienė. Socialiniai pokyčiai Lietuvos valstybėje 1918-1940 metais. Vilnius, 2016, Vilniaus universiteto leidykla, 413 pslp.

¹² A. Kasperavičius, Z. Butkus. Zmiany struktury społecznej Litwy w latach 1919-1923 // Biuletyn historii pogranicza, Nr. 16, str. 5-26.

¹³ G. Mitrulevičius. Lietuvos socialdemokratijos ideologinė-politinė raida 1914-1918 metais. Vilnius, 2017, „Gimtas žodis“, 831 pslp.

¹⁴ V. Safronovas. Praeitis kaip konflikto šaltinis. Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje. Vilnius, 2011, LLI leidykla, 448 pslp.